

ISSN-1038

Beynəlxalq elmi – nəzəri
« *DİL VƏ ƏDƏBİYYAT* »
Jurnalı

4(52)

Bakı -2006

Veydəddin Həsən oğlu Pıraliyev
FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN PUBLİSİTİKASINDA
DİN VƏ RUHANI PUBLİSMİ

F. Köçərlinin «qara rəyyə»nin avamliğından, cəhəlat və nadanlıqda qalmasıdan şəxsi səadət və rahatlığı üçün istifadə edən və bununla da cəmiyyətin inkişafını langından imtiyazlı təbəqələrin arasında ruhanilərə qarşı çevrilməsi tənqid daha kəskin idi. Bu səbəbsiz deyildi. Ədib haqqı olaraq belə hesab edirdi ki, cəmiyyətdə ruhanilərin qarşısında qoyulan başlıca vəzifə rərə rəyyətin «mənafeyini, onun ruhani və əxlaqi müstəqilliyini müdafiə etməkdən ibarətdir.» Onlar «cəhəlat-millət ilə müttəsil cəng»də olmalı, elm və maarif qapılarını millət üzünə» açmalıdırlar.

Ədib yazırdı: «Həqiqət əmrə ruhanilərimizin vəzifəsi başqadır... Mollaların borcu və əvvəlinci vəzifəsi xalqa dinin əsasını və şəriətin ehkamını öyrətməklə onu haqq irşad, küfr və zəlalətdən ibad etməkdir. Xalqın əxlaq və adabını düzəltmək, əqidsizliyi saf etmək ülmanın baş vəzifəsidir. Əgər həmin əxlaq və ötvəri düzgün, etiqada saf və salamat olsa, biləsübhə, o xalq elmə talib racib olacaqdır. Bu qədər ki, bizim yeni məslək mollalarının minbərində danışıb camaatı elm, maarif təhsilinə tərəcib və təşviq edirlər və vəz və nəsihətlərinin bismərar qalmaqlarını dərk etməyirlər ki, əxlaqi pozğun olan camaatdan ittihaq və üxüvvət əsəri hərgiz ola bilməz. Ruhanilərimiz görəkdir ən əvvəl öz təkliflərini kamalınca anlayıb onları yerinə yetirsinlər. Əxlaq və şəriət müəllimi olduqlarını bilib ruhun itilası və qəlbın səfəsi yolduna elm və biliklərini sərf etsinlər.»

F. Köçərlinin ruhanilərə verdiyi ittihamlar çox və eyni zamanda müxtəlif idi. Ədibin apardıdığı müşahidələr onu belə bir qənaətə gətirmişdi ki, ruhanilərin tarixən Azərbaycan həyatında mürəccə rol oynamışlar. O, fikirlərini isbatə yetirmək üçün Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinə istinad edirdi: «Mə'lum olsun ki, ruhani sinfinin zəmm və qəbhidə qələm işlədən tək bizim vətən yazıcıları olmayıb. Vaqif dövründən imdiyə kimi şuarlarımız və üdəbimiz bu sinfə hər dəm niş vurmağı süar ediblər. Vaqif özü molla olduğu halda məşhur müxəmməsədə «Şeyx-Şəyyad abidləri əbusa qəm tərigan» deyib fəryad etmişdir. Mərhum Abbasqulu ağa Qüdsi ziyadə dindar şəxs olmaqla belə, əsərlərində ruhani sinfinin bir çox eynilərini göstərib axund ilə fərxanı bir silk və həməyə daxil etmişdir. Mərhum Qasım bəy Zakirin mövzun və pürməzmun bir kələmində ruhanilərin zəmmində bir xeyli danışıqdən sonra böylə fəryad etmiş: «Hərc-mərc eylədilər məz şəbi-isna-əşəri.» Binəzir şairimiz Hacı Seyid Əzim Şirvani taməm ömrünü ruhani sinfilə cəngü cidaldə keçirib, əsərlərinin əqəllən bir sülsünü ruhanilərin həcv və zəmmində yazmışdır. Və daha belə bir sair şairlərimiz...»

F. Köçərlı bütün bunları təsadüf hesab etmirdi. Bu qəbhidən tənqidlərin ədəbiyyatın predmetinə çevrilməsinin onun ictimai həyatda tipik hadisəyə çevrilməsi ilə əlaqələndirirdi. Ədib yazırdı: «Söz yoxdur, belə böyük şairlərimizin həc və zəmmində onların qərəzi-şəxsləri bəis olmayıb bəlkə ruhanilərimizin eyb və qüsuru və törətdikləri hiylə və fəsad olubdur.»

Yazıcının ruhanilərə verdiyi ittihamların birincisi bundan ibarətdir ki, onlar riyakardırlar, sözləri ilə əməlləri arasında ziddiyyət var. Qasım bəy Zakirin M. F. Axundova yazdığı məktubda məşhur bəndi ruhanilərin zahirdə «harama murtakib» olmamaq haqqında «səri-Mustafay»nın hökmlərindən danışıqlarını, bətidə isə

söylədiklərinin əksinə olaraq, xalq əmlakını «lum-lum» udduqlarını misal gətirən F. Köçərlı belə bir qənaətə əsaslanırdı ki, Məhəmmədin dini ruhanilərin əlində gəlir mənbəyinə çevrilmişdir. Onların sözləri ilə əməlləri arasında böyük fərq vardır. Buna görə də millətin mənavi inkişafı yolunda faydalı bir şey görə bilmirdilər. F. Köçərlı yazırdı: «Bundan əvvəlki görürük ki, millətin ruhani ataları-mollalar millətin asanlıqda qalmaqlarından nəbərddər olub, zahirdə dediklərinə bətidə əməl etməmişlər və şəriətin hökrmünü pozan ən əvvəl özləri olurlmuş. Bu qisim mollaları ola bilər ki, Zakirin vaxtında artıq imiş, amma onların toxumu kəsilməyibdir. Bizim vaxtımızda dəxi az deyil.»

F. Köçərlinin ruhaniləri kəskin tənqid atəsinə tutmasını bir səbəbi də, onların əhali arasında bədbinlik, tərki-dünyalıq əhvalı ruhiyyəsini yamaqları və onların həyat eşqini, xoşbəxt yaşayışı uğrunda mübarizə aparmaq isini zəiflətmələri idi. Ədib belə hesab edirdi ki, ruhanilərin ələmə, maddi neymətlərə nifrət yaratmaq, onun o biri dünyəyə hazırlamaqdan ibarətdir. O, fikirlərini dəlillərə əsaslandırmaq üçün onların nəsihətlərindən səciyyəvi bir misal gətirirdi. Orada deyilirdi: «Dünya beş gündür, beş də qərə» beş günlük ömürdən ötrü bu fəna dünyada soy və tələt etməyin, mal və dövlətin şövqünə düşməyin, kəsb və hörmət qeydino qalmağın, ömrü bəhadü çürütməyin lüzümü varmı? Hər nə etsək axırımız fənadır! Kişi görək axırto üçün çalışsın. Onun üçün sərməyə qəzansın, ömrünü yaddan çıxarmasın, gözünü axırət güşəsinə tüksin.

Ey azızan! Bir baxın dünyəyo - ibratxəndir. Axırını fikir etməyən aqıl deyil, divanəddin...» Əsəson İranda Şah Abbas dövrünə məxsus dini ədəbiyyatdan, xüsusilə Molla Rəfi tipli din xadimlərinin «Əbvaülcinayn» sopkili kitablarından gələn bu cür icəyalan F. Köçərlı ona görə zorarlı hesab edirdi ki, onlar xalqın həyat eşqini öldürüdü. Bu cür təbliğatın ziyanı onda idi ki, bunlar insana bir dəfə verilmiş ömrü aqlı, səfəlt içində keçirməyi təbliğ edirdi. Bu vəz və nəsihətlərdə dirliyin əhəmiyyəti həçə endirilir. Dünyəyə ikrar yaradıldı. Ruhanilər xalqa tələq edilirdilər ki, bu dünya müvəqqəti, o biri dünya-ölümədən sonra rəhin dünya əbədidir. İnsanlar bu dünyədə ələ çalışmalıdırlar, o dünyəyin nemətlərindən istifadə edə bilsinlər. O dünyədə nemətlər insanlarını bu dünyədə işlətdikləri əməllərə görə veriləcəkdir. Ona görə insan bu dünyədə ələ yaşamaqdadır, o biri dünyəyin xoşbəxtliyinə nail ola bilsin.

Bələliklə, insanlar həyat və məişətlərini yaxşılaşdırmaq üçün zəhmətdən, əməkdən uzaqlaşdırılır, ölkədə yoxsulluğun artması, kütləvi səfəlat üçün şərait yaradılır, son nəticədə vətən tənzəzil edirdi. Bələliklə, millət səfəli, vətən xarəbazura çevrilirdi.

F. Köçərlı yazırdı: «Bu məzmunlu vəzilər ilə ruhani atalarımız, «salikani-rahi-həqiqət» camaatın etiqadına parəxtətmək və süstlük gətirib, dünyə zindəganlığından onu soyudurlar, imuni-məişətdə lazım olan soy və tələsdən bir növ konar edirlər. Bu qisim vəz və nəsihətlərin bərəkətindən müsləman qardaşların var qüvvələri zəifləşir, fikirlərinin hünərləri yatur, cürət və hünərləri bir işdə buruz etməyir, qazalərinə razı olub, hər bir cəfə və məşəqqəti qəbul edirlər, hər növ zəhmət və əziyyətdə qatılmaq məişətin pozğun cəfali əzəbsinə tap gətirirlər və hər işdə «müqəzzəb» deyib rahat olurlar.» Dünya beş gündür, onsuzda axın ölümdür. Beş günlük ömürdən ötrü çalışmaq yararmı və çalışmaqdan nə hasil?»

F. Köçərlı ruhanilərin bu cür təbliğatlarını dini hissirləri qüvvələndirmək məqsədilə edildiyini qəbul etmirdi. O, bunları ona görə kəskin tənqid edirdi ki, bunlar çirkin məqsədlərə xidmət edirdi. Bu işə xalqı qəfəltə saxlamaqla hakim dairələrin onların üzərində idarəçiliyini

asanlaşdırmaq və şəxsi rahatlıqlarını təmin etməkdən ibarət idi. Ədib haqqı olaraq belə hesab edirdi ki, ruhanilər xalqın oyanmasına və fəal həyat mövqelərini özlərinin nüfuzdan düşmələrinin, güclü mənəblərinin kəsilməsinin əsas səbəbi kimi baxırdılar. Bütün bunların qarşısını almaq üçün əhalini qəflətdə saxlamağı və tərk-i dünyəylik hissələrini qişəvləndirməyi lazım bildirdilər. F. Kəçərli ruhanilərin təqdiminə həsr olunmuş məqalələrində, «Məişətimizə dair», «Ehtiyacı», «Müstəzər cavab», «Həyatda dövbə», və s.-bu cəhətləri qəbənq surətdə ifadə edirdi.

«Dünyağır və tamahğır vaizlər üçün camaatın belə qəflət və cəhəllətdə yaşamağı, əlbəttə, çox xeyirdir. Hər nə ki, az çox onlar qazanıb təhsil etsələr, gətirib öz ağalarına təslim edəcəklər, özləri isə əza qənaət edib, ancaq beş günlük ömür üçün əldə bir azacıq sərmayə saxlayacaqlar. Çünki ruhani ataları onlara vəzəfi dəlillər ilə sübut ediblər ki, dünya mali cəhənnəm odudur, nə lazımı onun cəmə etmək?... Üleməy-i kiram həməvət bəçarə hammalları'n zəhmətini'n səmərsini hiylə və təzvir ilə əllərindən əlib vətirlərini yüngül etməyə çalışmışlar.»

Ruhanilərin əməllərində bir vətəndaş ziyalı kimi F. Kəçərli qəbzəbləndirən o idi ki, onlar dəxətli mənafevlərdən üzəgə gedə bildirdilər, xalqın və vətənin taleyi haqqında düşüncələr, böyük məqsədləri şəxsi mənafevlərinə qurban verirdilər. Ədibin fikrincə vəz və mollaların icması şüuru o qədər kütlə idi ki, müstədikləri əməllərlə vətənin təməzülünə, gerliyinə, işləmələ tapdığına çevrilməsinə səbəb olduqlarını dərk etmirdilər, beş günlük dünyanı rahat yaşamaq üçün vətənin zəlalətinə səbəb olurdular.

Ruhanilərin çirkin məqsədlərinin nəticəsi idi ki, Avropa ölkələrində inkişaf etmiş, müsəlman dünyası geridə qalmışdır. F. Kəçərli yazırdı: «Səbəbdənridi ki, müsəlman ələminə nəzər yetirdikdə onun fəna halı ilə avropallıların dolanacağına tutuşdurarkən içli-insan heyrətdə qalır. Dövlət, sərət, mərifət, kamal, hüner, bilik, bacarıq, rahat güzəran avropallılarda: fəq, zəlalət, yoxsulluq, cəhəllət, əvamlıq, hünersizlik, narəhatlıq, icz, əsarət və kəsərat ələmi-islama... Avropallıların bu fəaliyyəti, ciddiyyəti və səadətini onların müsəlmanlardan artıq dərəcədə qəlib və müstəid olmaqlarından deyil, məhz ondan nəşirdir ki, onlar həyatın qədmini bilib, ondan müstəfid olurlar. Müsəlmanlar isə həyata meyli etməyib, məmatın fikrindədirlər.»

Cəmiyyətin digər imtiyazlı təbəqələrindən məmur, bəy, xan və s. fərqli olaraq F. Kəçərli ruhanilərin mürtəce mövqə prizmalarının səbəbləri haqqında ciddi surətdə düşüncə və bunların səbəblərini aydınlaşdırmağa çalışırdı. Ədibin bunu vacib bir iş hesab etməsinin səbəbi onunla bağlı idi ki, onlar xalq içində idilər. Onlar «hamiyi-din və şəriət», «axlaq və şəriət müəllimi» sayırdı. O, belə qəti bir fikirdə idi ki, ruhanilər öz vəzifələrini icra etməyincə vətənin tərəqqisi və xalqın səadətində haqqında düşüncəyə əsaslıdır. «Mollaların borcu və əvvəlci vəzifəsi xalqa dinin əsasını və şəriətin ehkamını yətrətməsi onu haqqa irşad, küfr və zəlalətdən ibad etməkdir. Xalqın əxlaq və ədəbini düzəltmək, əqdosisini saf etmək üləmannın baş vəzifəsidir. Əgər xalqın əxlaq və ətvan düzgün, etiqadı saf salamat olmasa, biləsübhə o xalq ələmlə talib, rəcib olacaqdır.» Ona görə öhdəsinə əməl vəzifə götürən ruhanilərin xalqa zidd yol tutmalarını aydınlaşdırmağa söy göstərirdi. F. Kəçərli bunun başlıca səbəbini birinci növbədə onların maddi həyat şəraitinin ağırlığı və ehtiyac içində yaşamaqları ilə izah edirdi. Bu baxımdan yazdığı 1906 və 1909-cu illərdə «Məişətimizə dair» ümumi başlıq altında yazdığı məqalələrdən fərqli olaraq 1916-cı ildə «Yeni İqbal» qəzetində dərc etdiriyi «Ehtiyacı» yazısı diqqətəlayiqdir.

Ceyhan Dağstanının «Kaspi» qəzetində dərc olunmuş məqalələrində irəli sürülmüş fikirlərə həmrəy olan F. Kəçərli mollaların din və şəriət ehkamlarını şəxsi

mənafevlərinə uyğun şərh etmələrinin və bütün bunlara görə hörmətdən düşmələrinin səbəblərini onların heç bir gəlir mənbələrinin olmaması və ailələrinin maddi ehtiyac içində yaşamaqları ilə izah edərkən yazırdı: «Kəçmiş zamanda da, indiki halda da ruhanilərimizin vəzifələrini layiqincə ifadə etmədiklərinin və xəlqi cəhəllət və zəlalətdə saxlamalarına bəis səbəblərdən birisi onun üçün müyyəyən bir mədəlik mənbəyinin olmadığıdır. Hər bir sonət əhlinin şücl və sonətə az çox özünin və əhli-ədalının məaşını təmin etməkdir. Mollanın sonəti onun vəcə və kəfəfin ödəməyir. Və mərifə hal dolanmasını təmin etməyir. Biçarə molla gərəkdir gözlasın nə vaxt bir xeyir və ya şəh vəcə olacaqdır ki, ondan qədr-məbləğ əlinə gəlsin ki, onunla zəruri ehtiyacını dəf eləsin. Molla ac çılpaq qala bilməz. Özünü əyal və əfəhni aqlıq və yoxsulluq cəngindən xilas etmək üçün bacardığı fənd və fərcəni işlədir. Aqlıq adama oyun öyrədir və molla əvəm xalqın başına hər cür oyun gətirməkdən çəkinməyir və illə özü acından ölər.»

Problemin aktual əhəmiyyətini dərinləşdirən başa düşən və bunu ruhanilərin millətini mənovi xəstəliklərinin islahına səfərbər olunması üçün əhəmiyyətli hesab edən F. Kəçərli «Müsəhibəym-İslamiyyə» kimi dəyərli əsərin müəllifi Əhməd bəy Ağayevə bu məsələyə görə təqədir edərkən yazırdı: «Əhməd bəy Ağayev 1320-ci sənəy-hicriyyədə yazdığı «Müsəhibəym-İslamiyyə» nisənədə islam dininin rəvəncədən düşməsinin ruhanini sinfindən gəlir. Axund ilə islamın və Hatüfil qeybin arasında viçua qəlib müsəhib və mübahisədə dəyalı ilə sübut edir ki, islamı belə işə halına salıb və əcnəblər nəzirində xar və zalı bimirüvət və təməkar edən ruhani sinfi olubdur. Nə şairilərimiz və nə də ədiblərimiz ruhanilərin şəri-şəriyyə belə qəddərənə rəftar etməklərini sirt və səbəbini bilmək istəməyiblər... Bəs, xadimi-şəriət nə ilə güzəran etsin, əhl və əyalı nə sayaq dolandırırsınız! Heyfə ki, bu sualları axund islama verməyibdir.»

F. Kəçərli ruhanilərin maddi həyat şəraitinin ağırlığı səbəbindən pozğun hərəkətlər etməyə məcbur olmalarının cəmiyyətdə əməli gətirdiyi xoşagəlməz halların təhlili üzərində dayanırdı. Ədibin fikrincə bunlardan bir ondan ibarət idi ki, ehtiyac onların xalq qarşısında müqəddəs vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməsinə mane olmuşdur. Onlar yoxsul yaşayış keçirdiklərinə görə imtiyazlı təbəqədən, sərətli adamlardan asılı olublar. Buna görə haqqı qəti deyə bilməyiblər, şəriət hökmlərini ödəməyi kimi həyata keçirməkdə iradə göstərməyiblər. «Vəli çox əfsus ki, ruhanilərimiz əmir olunduqları işləri və öhdələrinə götürdüyü ağır və mühüm təklifləri əql və vicdanları bəyurduduğu kimi icra etmirdilər. Vərlər və zorlu adamları xahis və təmənnəsi möcibincə rəftar edirdilər. Bu kasab ruhanilərimizin ehtiyacı içri zəndəqlənq əməsidir. Məaş qeyri, ehtiyac əndişəsi və təmənnəsi əhli-əyal şərmdəyalıy bəçarələrini də və əyaqlarını bağlayıb xar və zalı ediblər. İstədiklərini danışmağa və xəlqi eynilərini əcə söyləməyə cürət etməyirdilər. Yoxsulluq və maddi ehtiyac ruhanilərimizə biətibar və bəhtiarın ədibdir.»

Batılı əməllər bununla bitmir. Maddi ehtiyac vəziyyəti o yərə gətirmişdi ki, cəmiyyətdə «haqq nəhaqqə halal harama bir-birinə qarşı əhli əl suyu olubdur. Qətil və qarət və nigəli arvad aparmaq məsələsi böyük hərəkətlər gündən-günə siddəb» etmişdi. Ədib fikirlərini isbat etmək üçün bir sıra faktlar misal gətirirdi: «Qəzax məhəllində bir əfəndi ilə gənüşib danışıqda Hacı Əfəndi dərinə qolbədən ah çəkib deyib: «Cənəb bilim, bizim şənliyin dörd kitabə dəftərə sigəsi deyil. İçimizdə müsəlmanlıqdan bir əsər qalmayıbdır. Tamamı xalq əzəb yoldan çıxıbdır. Xüsusən kəbinli arvad aparmaq adətə el-obamızıda mütdəvəvəl olub, bu fəssadın önünə almaqda acızam.»

Ədib Dağstanın kəndində qonaq olarkən tələbəsi ona mollaların oruc tutmamasından və nəməz qılmamasından danışırdı. Molla bunun səbəbini əhalinin

harama qarşınması ilə izah edirdi: «Bir günahkar tayfasınız kəsb və qəzancınız başdan əyağə haram. Monim də dolanacağımsız sizindir. Haram məlınızdan da nə oruc düşər, nə naməz.»

Maddi həyat şəraitinin ağırlığı, ehtiyacı ruhani sinfini riyakər və hiyləgərə çevirmişdir. Din və şəriət onların əlində muma dönmüşdür. Onlar bün istədikləri şəkildə yozub, bu vəsiti ilə xəlqi soyurlar. Ədib ruhanilərin məişətinin iki mərhələsindən söhbət açırdı. Birinci mərhələ birinci rus inqilabına qədərki dövrdür. Əhəli kütləsini əvəmlə qarənliqədə yaşadıqı mərhələdə mollalar ancaq xüms və zəkətdən söhbət edirdi, onun hamısını ələrinin altına toplamaq üçün şəriətin qanunlarını təhrif etməkdən çəkinməyirdilər.

Ədib yazırdı: «Səbiqədə mollanın məsəid və məhəllədə söylədikləri sözlər və etdikləri vəz nəsihətlər xüms, zəkət və sədəqə bəbində idi. Bu xümsüdə varid olan əy və hədislərin üstünə bir çoxun da özlərindən artırırdılar ki, xüms və zəkət verməkdə bir qüsur olmasın.»

İnqilabdan sonra əhalinin ayıldığını, köhnə düşüncə tərzini əyəsəmədlərini görüb səhbətlərinin mövzusunı dəyişmiş, xalqın zövqünü oxşayan səhbətləri etməyə, bu yolla xalqı təsir altında saxlamağa başlamışdılar. «İndi camaat ayılıbdır, mollanın niyyətinə duyubdur. İndi camaatın qəlibində başqa şeylər, ruhunda və əqlində böyük təbəddülə müşahidə olunmaqdadır. Gözüəç möllərlər bu təbəddülə əlbətdə, anlayıb camaatın əhvali-ruhiyyəyindən xəbərdar olublar. O cəhətə camaatın xahışlı gələn və əqlinə uyğun sözlərdən danışırlar. Məsələn, əlmədən, fəndən, millət dərdinə yənamqədən və s. bələ.»

Bu vəziyyətin hər ikisini F. Kəçərli məqbul hesab etmirdi. Çünki bunların hər ikisində ruhanilərin funksiyasına daxil olmayan məsələlər öz əksini tapmışdır. Birincisində xüms və zəkət bütünlükdə ələrinə keçmərk üçün şəriət qaydalarını təhrif etmişlər. İkincisində vəz və nəsihətlərində əsirin inkişafı ilə əyənəqləşdiqlərini göstərmək üçün əhli səhbətlərə gəniz yer verməklə riyakərlərlər öz ifadəsini toplamışdır. Bu vəziyyətlərin hər ikisində xəyanət əlaməti mövcuddur. Birincisində dinə xəyanət etmişlər. İkincisində vəzifələrinə daxil olmayan işlə məşğul olmuşlar. Bunu nəzərə alaraq ədib yazırdı: «Bu danışıq əlbətdə, çox vaxtın saxta olur, ürəkədən əlm tərdən və millət qeydi çəkən ruhanilərimiz əzdir. Hərçəqiq əmrdə ruhanilərimizin vəzifəsi başqadır. Əlmən fəzq olmadıqı və millətini halına yənamqə onların baş təklifi deyil.»

F. Kəçərliyə görə ruhanilər xalq qarşısında borclarını xüms, zəkət, əlmən əhəmiyyəti haqqında vəzələr yox əhalinin «təhzəbi-əxlaq və ədəbına həsr etməlidirlər. Lakin bu növ mövzu və problemlər müxtəlif məhəllələrdən irəli gələrək onlara sərət etmədiyinə görə unudulur və danışırlar.»

Yazıq Şuşa şəhərində şahid olduğu iki üləmannın vəz və nəsihətlərini misal gətirirdi. Başqa sözlə, səhərin yuxarı məhəlləsində Ağə Əbdürrəhim Müctəhidzadənin, aşağı məhəllə məsəidində Hacı molla Əbdüləlmin ramazan günlərində vəzələrini təsvir edirdi. Hər iki ruhani atanın mövzələrini yüksək qiymətləndirən ədib yazırdı: «...Hər iki əlimin danışıqğı gözəl və məqbul və əhvali-əsrə müvafiq, hər iki vəiz müsəlmanları ittihaq və ittiqafə dəvət, üləmüvə kamalat təhliliyə təşviq etməkdə bir qüsur göstərmədilər. Camaatımızın mənovi tərəqqi və təkəmlili bəbində izah etdiklərinin hüsnü-xidmətləri əlbəttə, inkar etmək olmaz. Burası çox gözəl. Vəli Gövhər ağannın məsəidində təhzəbi-əxlaq və ədəb bərsində bir şey eşitmədik. Rəsul-Əkrəmin və əniyyəy-i kiramın qövliyədən bəzi hədislər münasib məqal səyləndisə də onların əxlaqə cəndən mədəsiyyəti yox idi. İnsaf və mürvətədən, ədələt və istiqamətdən və hər şeydə doğruluğuq ilizəm edən haqqaniyyəy və mərhəmətdən və şəri-şəriyyəy varid olan əvəmir və nəvəhiddən çox əz danışıldı. İnsanın maddi və mənovi məsuliyyəyindən əzad

və beynəlnəs əziz və möhtərəm edən haqqaniyyəy və ədələtə səbəb nə oldusa, unuduldu. Əmir və mərif və nəhi-münkir və hüquqi-ibad kimi böyük və mühüm şəri-məsələlər üzü örtülü və pərdəli keçdi.»

Ədibin fikrincə hər iki əlimin səhbətlərində bu məsələlər əsas mövzu olmalı və onlar əhalinin bu gün ki, həyat məsələləri ilə əlaqələndirilməli idi. Əsas diqqətsə əhalinin qüsurlarının və cəmiyyətin eynilərinin təqdiminə cəlb olunmalı idi. Yazıq belə hesab edirdi ki, ümumiyyətlə ruhanilərin bütün səhbətləri, o cümlədən mövzələrini indiyədək üləmannın vəzəli və istiqamətdə qurulmalı idi. Onlar vətəndaşlıq borclarını daha yaxşı yerinə yetirmiş olardılar. Lakin əlimlərin vəz və nəsihətlərində təqdimə pafosun olmaması nöinki əhalinin səfəsləməsinə lazımi rol oynamamış, əksinə onları bir qədər də arxayın etmişdir. Onlar qüsurları haqqında düşüncə imkanından məhrum olmuşlar.

«Həmçinin camaatımız əyib və qüsurundan bəhs olunmadı. Bu qədər riyakər, hiylə və fəssad və bəd əməllər, xilaf-əql və şəri işlər, qirkin və nəgüvər hərəkətlər ki, içimizdə əndəzdən əşbər bunların heç biri yad olunmadı. Bələ ki, xalqın üzünə eyniləri səylənəməy və onlar özlərini mələk hesab edib rahat və xətrəçəm oldular.»

F. Kəçərli ruhaniləri millətini birinci müəllimi hesab edirdi. Xalqın mənovi əxlaqı dəyərlərinin səfəsləməsinə cavabdeh adamlar adlandırdı. Lakin onları cəmiyyətin qarşısından tamamilə kənarəda qalmışlar əsrəbəsər göstərilən ünəmsizliqə ağır başa gəlmişdir.

Ədib ümumiyyətlə, müsəlman, xüsusilə Azərbaycan cəmiyyətinə yenidən qurmaq üçün ruhanilərə münasibəti dəyişməyi zəruri tələb kimi irəli sürərkən yazırdı: «Ləzəmdir təzliklə və ciddi surətdə ruhanilərimizin məişətinə təmin etmək üçün çarə və tədbirlər aramaq, bundan da artıq ruhanilərimizi zillət və fəlakətə salmaq ruva deyil.»

Analizimizə görə bu məsələni və ruhani sinfinin başqa ehtiyacına məxsus məsələləri həll etmək üçün lazımdır ki, bir şərə tərtib etmək, ruhanilərimizin dərdinə həmidən gərəkdir ruhani idarələrimiz qəlsin və ruhani rəislərimiz yənsin. Bu surətin binası və baş tutması onlardan məlumdur. Böyük milli dərdimizdən qarışı təklildə olmaq. İttihaq və ittiqaf ilə olar.»

Firidun bəy Kəçərli ruhani sinfinin inkişafından qəlməsində höküməllə yənaşı ziyalı təbəqədə günahkar hesab edirdi. O, «əli mədrəsələr» bitirmiş ziyalılar «kəfəri-əyalı qüml-çimşiq cəzibəsinə qurban vərəkədə təqirəndirirdi. Eyni zamanda bunların əməllərində bir riyakərləq əlaməti görürdü. Ruhani sinfinin iküzlüyü, ziyalı təbəqənin bigənəliyi mülləti gəri sürükləyir və nəticədə başqa tayfalar, müllətlər bizi geridə qoyub irəliləyirlər. «Qəranlıqda qəlanlarımız daxi kor-korənə bir-birini tapdalayla-tapdalayla zülmət içri heyrən və sərkdərdən qalırlar.»

Publisist əlim «Həyatda dövbə» məqaləsində Q.Petrov adlı birisinin rusları həyata, irəliyə, inkişafə dəvət etdiyini misal gətirərkən «kitabən əz edir.» «İy qarşalar... Gözüniyin tozunu silib, diqqət ilə ətrafə bəxiniz, hər kas işləyir, çalışır, həyatdan nəfərdən olur. Haqq-taala «Ləysə mil insanəllə məsə» əmir buyumamışdır» deyərək cəmiyyətdə dönlüş yəratnaq istəyir. Məarifçilik prinsiplərində sədiq qalan yazıq, xalq həyatını yenidən qurmaq uğrunda mübarizəni özünün əsas xətti sayırdı və bunu həyata keçirmək üçün var qüvvəsi ilə çalışırdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı
 1. Kəçərli F. «Ehtiyacı», «Yeni İqbal» qəzeti, 24 yanvar 1916, №215.
 2. Kəçərli F. «Həyatda dövbə», «İsaqı yəslə» jurnalı, 14 dekabr 1911, №61.
 3. Kəçərli F. «Məişətimizə dair», «Yeni İqbal» qəzeti, 1 dekabr 1916, №222.

4. Kəçərli F. Seçilmiş əsərləri, Bələ 1963.
 5. Кожабашиев Ф.О.Судный мусульманский процесс в Кавказской области, 1907, №216.
 6. Маммаджанлиева С. Əsərləri təz cildə, II cild, Bələ 1967.
 7. Маммаджанлиев С. «İrəliləyən bəy Kəçərli» nə vaxt inspektor olmuşdur», «İkizlər» jurnalı, 1968, №12.

8. Mirahmedov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini, Bakı, 1980.
9. Nəbiyev B. Tənqid və ədəbi proses, Bakı, 1976.
10. Talibzadə K. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi, Bakı, 1966.
11. Zamanov A. Sabir və müasirləri, Bakı, 1973.

РЕЗЮМЕ

Проблема религии и духовенства в публицистике Ф.Кочарли

В статье рассматриваются взгляды видного азербайджанского ученого-критика Ф.Кочарли на роль религии и духовенства в жизни общества.

В ней анализируется публицистика Ф.Кочарли, которая объективно отражает общественно-политическую ситуацию конца XIX и начала XX веков.

A problem of religion and mosque/Spiritual/ in publicistic F.Kocharli

SUMMARY

The publicistics of F. Kocharli has a subject broadness such as difficult living conditions of peasants, ibomani's lack of rights, the ideological colonization policy of tarizim, the oppression of buriaucrats, beks, khans, intellectual careless and etc, and his critic to this problems is the main subject of his literary creation.

Aynur Laçın qızı Səfəraliyeva

AZƏRBAYCAN XALQ NƏGMƏLƏRİ XIX ƏSR RUS MƏTBUATINDA

Azərbaycan ağız ədəbiyyatının müxtəlif janrlarının rus dilində ilk nümunələri XIX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq müxtəlif qəzet və jurnallarda nəşr edilmişdir. Bu dövr seçilən və nəşrə hazırlanan nümunələr pərakəndə şəkildə şifahi nitqdən yazıya alınır, hansısa bir xatırə, səyahət qeydi icarısında, yaxud elə «tatar folkloru» bəşliqləri ilə rus dilində çap edilirdi. Mətnin altında və ya çap mətnindən sonra Azərbaycan dilindəki mətn diqqətə yetirilirdi. Məsələn, «Kavkaz» qəzeti bir nömrəsində «Qalada yatmış idim» məhənsini «Tənəbl tatarların nəgmələrindən» bəşliqi altında vermiş və məhənsinin yanında da əsnəyib yuxudan qalxan bir cavanın qarşısında sazəndələ dəstasını təsvir etmişdir:

*Qalada yatmış idim
Top adılar oyanmadım,
Saz ilə, söhbət ilə oyađıldar. 1*

Əllinci illərdən sonrakı nömrələrində isə burada mövsim və mərasim nəgmələrini ara-sıra yer-verilirdi. Elə həmin illərdə burada «A ləli-ləli», «Küçələrdə süspəmiş», «Yellana-yelləno», «Pəncərədən daş gəlir» kimi məhənsi ilə tam həlde, ya da onlardan ayrı-ayrı parçalar verilmişdir. Ancaq bunların bir çoxu «Qafqaz xalqlarının məhənsi» adı ilə verilib.

«Kavkaz» qəzeti ilk dəfə «Kosa gəldi» adı altında 1852-ci ildə öz səhifəsində «Novruz gəlir-yaz gəlir», «Kosa nəğməsi» və «Çüdü-çüdü» nəgmələrini çap etmişdir. 2 Ancaq bu nəgmələrin məzmununa izah və şərh verilmədiyindən onların azərbaycanlılara məxsusluğu xatırlanmur. Nəgmələrin fars dili tərkibli ilə zənginliyi isə onların hansı xalqın nəğməsi olduğunu müəyyənləşdirməyə oxucu üçün çətinlik yaradır.

Bu nümunələrin şifahi repertuardan götürülən ayrı-ayrı mətnlərinin qısa müddətdə şöhrətlənməsi də diqqətə cəlb edir. Elə «Qalanın dibində bir daş olaydım, gələnə-gələdə yoldaş olaydım» motivi məhənsi M.S.Qlinka bütünlüklə özünün A.S.Puşkinin «Ruslan və Lyudmila» əsəri əsasında yazdığı operaya daxil olmuşdu.

XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcümə yolu ilə rus ədəblərinin, şairlərin diqqətinə yetmişdir. Biza bələ gəlir ki, rus ədəbiyyatında Azərbaycan folklorunu ohatə edən süjetlərin yayılması iki yolla baş vermişdir.

Birincisi, tərcümə yolu ilə. Şifahi yaradıcılığımızın, ayrı-ayrı mərasim nəğmələrinin rus dilində nəşri onları rus oxucusuna sevdirdi. Həmin motivlər əsasında bir sıra rus şairləri Azərbaycan folkloru motivləri əsasında müxtəlif şeirlər yazdılar. Bu gün rus ədəbiyyatında Azərbaycan folkloru motivlərini axtarıqda həmin dövürün mətbuatının bu sahədəki rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Folklorumuzun rus ədəbiyyatında XIX əsrin birinci yarısında, eləcə də ondan sonrakı dövrdə əksinin ikinci səbəbi barədə danışanda bunu, bir sıra tədqiqatçılar, məsələn S.Qurbanov rus inqilabçı demokratalarının Qafqaza sürgün olunmaları ilə bağlamağa meyl göstərirlər. 3

Eyni cəhəti S.Qurbanovun «rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrindən bəhs edən tədqiqatında, eləcə də M.Sadiqovun araşdırmalarında da görmək mümkündür. 4 Amma biza bələ gəlir ki, Rusiya Azərbaycan yaxın qonşusu idi. XIX əsrin əvvəllərində rus-azərbaycan əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlı ədəbi əlaqələr də xeyli inkişaf etmişdir. Əvvəllərdə olduğu kimi, rus ziyalları, səyyahları və şairləri Azərbaycana daha çox gəlməyə başlamışdılar. Yerli əhali ilə görüşdə onlarla yaxın təmasda olmaq bu nəğməkar xalqın folklor dünyasını dinləmək təbii ki, folklor motivlərimizin rus ədəbiyyatında əks olunmasına az təsir göstərməyə bilməzdi. Oduur ki, Azərbaycan folklorunun rus ədəbiyyatında əksinin başlıca yollarından biri də qarşılıqlı təmasla bağlı olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə rus ziyalları, xüsusilə dekabristlərin Qafqaza sürgün edilməsi həmin prosesə güclü təsir göstərmişdir. M.I.Qlinka «Ruslan və Lyudmila» üzərində işləyərkən Azərbaycan rəqslərində istifadə etmişdir. Şübhəsiz ki, M.I.Qlinka bəhsən A.S.Puşkinin əsərindən aldığı təsir əsasında işləmişdir. Onun əsərdə Şərq və ya eləcə Azərbaycan məişəti ilə bağlı detal kimi qəbul edən M.I.Qlinka opera yazarkən həmin motivi Azərbaycan musiqisi üzərinə keçirməklə əsərə güclü Şərq koloriti verə bilmişdir. B.Marlinkinin «Quba yolu» və «Mola Nur» əsərlərində isə yaz mərasimi nəğmələrindən olan «Çüdü, güdü, xoş gəldim» nəğməsinə Azərbaycan mərasimi nəğmələri əsasında rus dilinə tərcümə edildiyi diqqət cəlb edir.

«A qodu-qodu gəlsənə, gəlib salam verşənə» misraları ilə başlayan nəğmə rus oxucusuna olduğu kimi təqdim edilir. 6 Hətta obrazın şəxsəndirilməsi və bütün vizual forması rus oxucusuna olduğu kimi çatdırılır:

«Cudu gün çəxərməsə, gözəlrimi oymaq gərəksə» motivi heç bir təhrif uğradmadan rus oxucusuna təqdim edilir. «Quba yolu» povestində isə tatar (azərbaycanlı-A.S.) qızların oxuduqları «Ömrüm getdi yar, sensiz», «Pəncərəmə atma daş» nəğmələri xalqımızın mərasim nəğmələri icarısında şöhrətli nəğmələrdən idi. Onların rus ədəbiyyatında yayılması, başlıca mövzu və məzmun motivinin qorunub saxlanması təbii ki, xalqların qarşılıqlı sıx təmasınin nəticəsi idi. Məsələn, «Pəncərəmə atma daş» məhənsi Azərbaycan xalqı icarısında gəniz yayılmış «Ay bəri bax, bəri bax» məhənsisinin rus dilinə səslənən bir variantıdır:

*Pəncərəmə daş gəlir
Ay bəri bax, bəri bax,
Xumar gözəndən yas gəlir
Ay bəri bax, bəri bax.
Səni mənə versələr
Ay bəri bax, bəri bax,
Allaha da xoş gələr
Ay bəri bax, bəri bax. 7*

«Quba yolu» əsərində bu xalq məhənsinin rus dilinə tərcüməsi də çox uğurludur. Tərk üzünə aşiq olan səyyah qıza ürək sözləri ilə xalqımızın məhənsi ilə deyir. «Yox» cavabı aldıqdan sonra həmin qızın qolbındə həmişə